

KABDEBŐ LÓRÁNT

Az egymást átjáró hangnemek polifóniája

A CSELEKVÉS ÉS ÖNFELÉPÍTÉS KORREKCIÓS NARRÁCIÓJA
KODOLÁNYI JÁNOS VÍZÖNTŐ CÍMŰ REGÉNYÉBEN*

Világok keresztezési pontján, számtalan egymás ellenében ágaskodó messiánisztikus várakozás és hívó elszántság csalódásba fordulásának pillanatában – amikor az újabb nemzedék pályaképe az iménti hibák és bűnök ismétlődésének ijesztő lehetőségét mutatja: megjelennek a művek, amelyek narrációjukban éppen a cselekvés során elvetélt elszántságok szatírját szándékoznak figyelmeztetésül hanggá formálni. Egymástól távoli és nagyon is különböző írószemélyiségek szándéka cseng össze, említsem a kései Thomas Mannt, Huxleyt és Orwellt, Camus-t vagy a memoárjaiban hozzászólásuk mérhető poétikai teljesítményt teremtő Churchillt, a magyarok közül Márait, Szentkuthyt, Határ Győzöt. És természetesen aki születésének ma centenáriumát ünnepeljük, – Kodolányit. A figyelmeztetésül megszólaltatott szatíra mindnyájuk írói retorikájában egyidejűen metamorfózison esik át, a reménytelenség a szatíra mélypontján patetikus hangnemet szül: a megválthatatlan világ tényei a személyes felelősség horizontját rajzoltatják meg. A századközép irodalma a horizontösszeolvadás helyett a horizont szétválás lehetőségét adja meg: egyfajta polifón poétikai helyzetet teremtve. Szétválasztva és egybelátva egyazon szövegformálás során a cselekvések zsákutcáit és a személyes megtisztulások világot formálható esélyét. Amit a költészet ekkorra a kései Yeats, Ezra Pound, T. S. Eliot, József Attila, Szabó Lőrinc dialogikus szöveghangnemében az összeférhetlenségig sarkítva és összefonva felszínre hozott, az a prózaírók narrációjában a bibliai kétségbeesettség gúnykacajának és az alvilágjártak angelicus-hangoltságú reménykedésének személyesre lebontott pátoszában ölt szövegtestet. Ha ezt a századközépi narrációs hangnem-polifóniát a világ a *Doktor Faustus* hullámszámban ismerhette meg, hadd emlékezzem magunkat egy már-már elfeledett magyar remekműre itt, ez ünnepi alkalommal, Kodolányi János mitikus témájú regényeinek ciklusnyitó darabjára, – tudatosan vállalva az első megjelenés címváltozatát – a *Vízöntő* című meseregényre.

Számomra mintha a Kodolányi-regény mottóját olvasnám Yeats *The Gyres* című versében (megnyugtató magyar fordításáról nincsen tudomásom):

*Hector is dead and there's a light in Troy;
We that look on but laugh in tragic joy.*

De Kodolányi barátjának, József Attilának egyik utolsó ép versében a „*Költőnk és Kora*” címűben is a *Vízöntő* majdani látomása sugárzik:

* Elhangzott a Magyar Írószövetség és a Mundus Magyar Egyetemi Kiadó szervezésében rendezett *Kodolányi János helye és szerepe a magyar irodalomban. Kodolányi János születésének 100. évfordulóján* című konferencián, 1999. március 25-én, csütörtökön; előadásomat széki gróf Teleki Pál egyetemi tanár emlékének ajánlottam.

*Piros vérben áll a tarló
s ameddig a lanka nyúl,
kéken alvad. Sír az apró
gyenge gyepek és lekonyúl.
Lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullafoltok.
Alkonyúl.*

A *Mágusok utazásának* utolsó versszaka pedig mintha előre készítené a regény szinopszisát:

*All this was a long time ago, I remember,
And I would do it again, but set down
This set down
This: were we led all that way for
Birth or Death? There was a Birth, certainly,
We had evidence and no doubt. I had seen birth and death,
But had thought they were different; this Birth was
Hard and bitter agony for us, like Death, our death.
We returned to our places, these Kingdoms,
But no longer at ease here, in the old dispensation,
With an alien people clutching their gods.
I should be glad of another death.*

Az 1927-es vers sok szép magyar fordítása közül idézzem a második világháború után keletkezett Szabó Lőrincét:

*Mindez nagyon rég volt, emlékszem,
és akár másodszor is megtenném, de mondjátok meg,
mondjátok meg azt,
azt, hogy: mihez vezettek bennünket azon a nagy úton,
Születéshez vagy Halálhoz? Volt ott születés, határozottan,
meggyőződünk róla, és semmi kétség. Láttam én már születést és halált,
de azt hittem, hogy különböznek; ez a Születés
kemény és keserű haldoklás volt számunkra, amilyen a Halál, a halálunk.
Visszatértünk a helyeinkre, ezekben a Királyságokba,
de többé nem igen fértünk össze, a régi rendben,
az idegen néppel, amely két kézzel kapaszkodik az isteneibe.
Másik halált szeretnék.*

*

A *Vízözön* Kodolányi életpályáján, de a magyar regényirodalom történetében is keresztesési ponton áll. Az irodalomtörténetírás ezt – ellentétben a sokban hasonló *Tűzcsökeze* Szabó Lőrinc pályáján elfoglalt kimagasló helyzetével – még nem méltatta kellő figyelemre. Írtam ezt évtizeddel ezelőtt, de a helyzet azóta sem változott. A két mű tanulságai pedig több tekintetben hasonlóak, bárha találunk alapvető különbségeket is. Mindkettő szervesen épül a pálya egészének ívébe, s az 1945-ös történelmi föld-rengés nélkül is létrejöttek volna. Szabó Lőrinc az 1943-as *Összes versei* óta önéletrajzi

visszaemlékezéseket ír, és létbölcseleti villanásokat él át készülő újabb, kisebb verseiben: tehát a *Tücsökzene* két fő ihletője már jóval a mű keletkezése előtt is működik. Kodolányi a harmincas évektől érzi a történelmi veszélyhelyzetet, a közép-európai nyomasztó szorítást és az ebből a magyarságra sújtó megsemmisítő támadás lehetőségét. Az íróban kezdetektől élő és munkáló szociális elégedetlenség továbbra is érzékelteti a közösségi szerkezet bizonytalan voltát, ekkortól pedig átérzi ugyanennek a közösségnek felkészületlenségét a külső veszélyeztetettséggel szemben is. A *Vasfiat*ól kezdődően olyan témákat kezd feldolgozni, amelyek modell értékűek, erősíthetik a közösség történelmi öntudatát, de egyben tanulságos figyelmeztetést is jelenthetnek a jelen számára.

Nem elfordulást mutatnak ezek a regények, nem a korábbi szociális tematikájú próza feladását. Kodolányi inkább – a *Te meg a világot* író Szabó Lőrincchez hasonlóan – azt érzékeli, hogy a csak szociális lázongás kifejezése nem elégséges egyetemes érvényű problematikát hordozó irodalom létrehozásához. A szociális tematika önmagában legfeljebb indulatokat fejezhet ki, gesztusokat fogalmazhat meg – poétikailag ugyanakkor mindezt tágabb összefüggésbe kell helyezni. Tovább él persze pályáján a korai művek közvetlen társadalmi érdekeltisége is: drámáiban és kiteljesedő – élete végéig újra és újra, más-más szempontok szerint ismétlődően elkezdett – önéletrajzi történeteiben.

Csak hogy míg Szabó Lőrincnél az önéletrajzi vonzás egy fokon és egy fokig egyesíthető lett a létbölcseleti ihlettel, addig Kodolányi esetében éppen ez lehetetlenné válik. Szabó Lőrincnek ugyanis az egyes ember nevelődési regényének évszázados hagyományát kellett végiggondolnia ahhoz, hogy a poétikai cselekvés számára lehetséges formájában, a költőletben fedezze fel az ember társas meghatározottságát, valamint a személyes meghatározottságon túli létezésnek az alkotói retorikával átélethető sejtelmét. Az életrajzban megtagadott kötődések a poétikában kivirágzanak: a szexualitás a személyiség kiteljesedésévé lényegül át, a verbális megfogalmazásban mesévé lefokozott Evangélium pedig költői apokrif létrehozásának lesz biztatója és ihletője *Az Army keze* és *Az elképzelt halál* című versekben.

Szabó Lőrinc számára így az életrajz átlényegül személyiségrajzzá, a politikai gesztusokat, szavakat, magánemberi megnyilvánulásokat mint esetlegeset kizárhatja poétikailag érvényesülő életrajzából. Amit vállal: az esztétikum területén megvalósuló létbölcselethez vezető mozzanatok íve. A megszületett életrajz: a megteremtett létbölcselet.

Kodolányi önéletrajzi személyisége ezzel ellentétben éppen a közösségi cselekvést vállalja sajátjaként. Így azután olyan modell-értékű témát kell keresnie, amelyben a cselekvő ember esélyét vizsgálhatja. Egyesítenie kellett a kétfajta regényírói tematikát: a történelmi regényt és az önéletrajzi vizsgálatot.

A történelmi regényben a tatárjárás kori trilógia után a honfoglalás előtti, mitikus világba vájta magát, a hazát keresés és a nemzetté válás fázisait kereste. A téma számára mégis elveszíthette érdekességét, mert amikor a *Pogány tüzek* sorozat utolsó elkészült darabjának kéziratát a bevonuló katonák Akarattyán feltűzelték, semmi indítást nem érzett a téma újra- vagy továbbírására.

Hiszen a történelem túllépett témáján: a katasztrófára való figyelmeztetés (tatárjárás-trilógia) és az ellenében elemzett nemzettudat (*Pogány tüzek*) a jelen valóságos katasztrófájában a sejtelen stádiumából átélt szenvedéssé és nemzeti bukássá konkretizálódott. A veszélyeket sejtő és hangosan előre hirdető valahai próféta pedig – egyik pillanatról a másikra – majd minden fórumon kiközösítetté vált.

Szabó Lőrinc nem megtagadva negligálta gesztusait, a lényegét vállalta önmagából: a véten poétát. Kodolányinak a politikai cselekvő ember szerepkörét kellett megvizsgálnia. A háború utáni indulatokkal teljes fantomkép a *költő* esetében elhanyagolható volt, az írónak azonban a létét kérdőjelezte meg: neki a műveiben megrajzolódó szerepkörrel kellett a változott világban szembesülnie. Szabó Lőrinc a magánember tetteit összefoglalhatta rövid emlékiratban, a *Bírákhoz és barátokhoz* címzett és két igazolási alkalommal felolvasott védőbeszédben; Kodolányi nem írhatott csak ennyit, életrajzi regényét efelé nem terjeszthette: vitairat lett volna belőle, mely még inkább elsüllyeszti.

A kihívásra csakis egy újabb modellel válaszolhatott. Megtette ezt ismét az *író*, – világirodalmi szinten: négy regényben.

Mindjárt az első, a *Vízöntő* benne volt már Kodolányi pályatervében, két ágon is. A történelmi szorítás ihlette regény-ciklus (a tatárjárás-trilógia) után a magyar előidőkbe lépve máris mitikus világ felé fordult (*Pogány tüzek*). Innen a világ mitikus előidejébe tervezte a vissza-előrelépést. Ennek a mítoszi előképeket óhajtó írói növés-tervnek a beteljesítéséhez a bekövetkezett katasztrófa konkrét ihlete adhatott közvetlen lökést. Olyan témával találkozott, amelyben a világ összes népeinek mítoszai találkoznak, benne egy valóságos archetípus ölt testet. A vízözön, amely része a *Bibliának*, a sumér *Gilgames*-eposznak, egyiptomi közvetítéssel Platón egy följegyzésének és indián mondáknak úgyszintén. Sőt Kodolányi azonosítja a János *Jelenéseiben* leírt leendő katasztrófával is. Regénye olyan jövendő, amely a visszaemlékezés motívumaiból rajzolódik ki.

A katasztrófát váró Kodolányi felkészült a világ népei által – saját meséik elemeivel színezetten – előadott pusztulás-történet poétikai átélésére. Csakhogy a várható vihar átsöpört a jelenen máris a túléltetés képletét alakítva. Ezért az író megduplázta a történetet: az özönvízmondát megelőzi egy világháború-történet, amely történelmi okként vezet fel a büntetésként jelentkező természeti katasztrófát.

Kodolányi tehát az archetípus (bűnös emberiség–vízözön-pusztulás) magyarázatára betétként kreál egy világháborús szituációt, egy oda-vissza pusztító történetet kohol, amely a Moszkváig-Berlinig hullámzó háború paródiájaként „megokolja” az emberiség egészére váró büntetést, a természeti katasztrófát. Ez a betét egyben a regény szerkezetét is meghatározza: maga a vízözön-történet a 45. fejezettel kezdődik, amely az első fejezet folytatása. Ez a mítoszokból elegyített monda az archetípus átélése úgy, hogy mindegyik mítosz létjogosultságát is fenntartja. (Hiszen feltételez más hajókat is, mint az Utnapistimé, sőt hegyekre menekült pásztorokról is ír, köztük a himnusz-költő Namziról.) De nem is a vízözön izgatja írói fantáziáját, ez inkább a keret, kissé elnagyolva is, és benne inkább a katasztrófa szörnyűsége hangsúlyozódik. Az előtörténet, a bűn mibenléte az izgató számára, a háború és a Világtorony – ezt a kettőt szervíti könyvéhez megelőző betétként. Ez a történelem vakítja meg Utnapistimet, hogy kinyíljon a belső látása másfajta világra. Ez a betét a számvetés könyve és a magatartás-váltás kényszerének indoklása. Egyben az író válasza a feje felett átsapó eseményekre.

Kétféle cselekvéstípus szembesítődik ezáltal. A betét: a beavatkozás, a főcselekmény: a kivonulás. Csakhogy ez a kettő sincs végletes ellentétben egymással. Az új parancs nem az, hogy mentsd meg az életed!, hanem az, hogy mentsd meg az életet! Utnapistim ismét küldetést vállal, cselekszik. Ha nem menthette meg Erechet, aztán a feldúsult Szurippakot, az óvilág városállamait, most Noé vagy Lóth küldetésével kell

megbirkóznia. Ám ezzel többet vállal, mint eddig, mert most már az élet továbbvitele lesz a feladata. Határhelyzet, amikor nem egy város, nem egy nép vagy földrész, hanem az élő világ sorsa bízatik rá.

Pontosan jelöli a regény a különbséget a kivonulás és az elvonulás között.

*

Egyszerre magatartások szembeállítás és az elvesztett önéletrajz helyében egy ideális életrajz-modell felépítése.

Maga a betét két történetet foglal magában. Egy kicsinyes világháborúé és a Világtorony építését. Két elhibázott cselekvéssorozatot, amely kihívja és kiváltja a büntetést, Nannar pusztító hatását, a mind gyorsabban közeledő Égi Sárkány veszélyét. És ugyanebben a pillanatban születik az új kor gyermeke, Gilgames, aki majd az „új ég, új föld” királya lesz, már a bűnük miatt elpusztultak utáni új nemzedék tagja. Két történet áll egymással szemben: a regény története: a büntetés, a pusztulás leírása, és a büntetés egyetlen oppozíciója: a kivonulás, a bárka. A betét története: a kollektív megmenekülés esélyének elszalasztása.

A regény narrációja két szálon szerveződik: hogyan süllyednek a vízözön előtti városok a bűn állapotába és hogyan kapcsolódik Utnapistim alakjához az oppozíció. A kettő összekapcsolódik és a regény indításában egyszerre kap magyarázatot: Utnapistim valaha törvényhozó volt, aki olyan rendet teremtett, amely mentes volt a bűntől. Az imigyen megszervezett jól prosperáló világból azután kivonult, immár csak önmaga tökéletességének beteljesítésével törődően. Kipróbálta a nagy emberi esélyt: lássuk a rendet, ahol a közösség működését nem valamely nagy egyéniség hatalma irányítja, hanem a szabályosan működő gépezetben minden egyed a maga tökéletesedésén munkálkodva lenne együtthatója az összhangnak; ahol a mind tökéletesebb egyének össze munkálnak a közös jó érdekében. De a bűn éppen ezáltal következett el: a magára maradt közösség képtelen volt önmagát összhangban tartani, harmónia helyett a politika határozta meg történetüket: erőszakos háborúk és igazságtalan békék sűrű váltakozása. Az önmaga tökéletességének elérésére törekvő – tehát a *Tűcsökzene* eszményét követni akaró – Utnapistim képtelen példázatával féken tartani a politikába vesző közéletet. A valahai nagyhatalmú törvényhozó a regénybeli betét politikai viharában még, a büntetés-regény elkövetkezésekor pedig már csak epizódfigura; hasonlóan a 'csak' bölcshez, Samas-súm-iddinhez, aki – ellentétben a közben a politikát ismét vállaló Utnapistimmal – kezdetektől, következetesen elvált a politikába süllyedő közöségtől, csak a büntetést vállalja velük együtt, levonva a végkövetkeztetést: Babits szavával, „bűnösök közt cinkos, aki néma”. Az ősbűn következménye: ha az emberiség nem menthető meg a büntetéstől, az egyes sem méltó a kivételre.

Utnapistim első kiválása tehát eredménytelen lett, ezért kénytelen a betét során újra bekapcsolódni a politikai életbe. A *Tűcsökzene*-modell helyett a Németh László-i hős-képzetet követve: oppozícióval hatni a közösségre, önmaga emeltebb eszményiségéhez vonni a többség politikai esendőségét.

Ebből a szempontból éppen a betét a könyv legértékesebb része. Egyrészt végigkövethetjük a kívülálló (Utnapistim) ismételt belekeveredését – hiába! – az összes bűnös cselekvésbe, másrészt megismerhetjük a politika mechanizmusát, megismerhetjük azokat a figurákat, akik Utnapistim valahai kiválása után a politikába süllyedt népek vezetői lesznek. Szembesül az ideális és a torz, de nem csak az idő mitikus szétbontásával, hanem éppen hogy a torzba keveredő ideális tehetetlenségének megrajzolása által:

Utnapistim asszisztál saját rendszere felbomlasztásában, részesévé válik a bűn megformálódásának.

A primitívebb szint a világháborút indító Azag-Aja, Erech főpapkirálya, aki „nem születik újjá [...] az örök istenek behajítják őt az alvilágba, ahol port eszik, és szomjazik mindörökre. Nem értette, mi történt vele [...]” Élete: érthetetlen, abszurd. Ő, aki nem ért semmit, csak végrehajt: háborút indít, isteneket ifjak és szűzlányok feláldozásával ősi barbár szertartások erőltetésével akar békíteni; bűnt bűnre halmoz, bűnnel akar jóvátenni bűnt. Csak háborúban és csak áldozatban tud gondolkozni. Pragmatikus és fanatikus. Érték nincs a szemében, csak siker – a sikertelenség élete paradox értelmetlenségére döbent rá.

Sokkal nagyvonalúbb figura Lugal, Szurippak királya. Azag-Aja csak a politika részese, Lugal Utnapistim ellentettje. Mindazt tudja, amit Utnapistim, csak másképp akarja kivédeni a büntetést. Ők partnerek lehetnének.

Lugal a legkiválóbb a bűnösök között. Diktátori, vezéri törekvése a nép megszerzése és megmentése. Nem a bűnt szándékozik kiküszöbölni – azaz a demokratikus harmóniát helyreállítani – hanem a büntetés ellen szervezi a népet. Eppen ezért mindazt a politikai praktikát vállalja, amelynek kiszolgálója Azag-Aja is, csakhogy ő mindent eszköznek tartja: a legyőzöttekből egységes birodalmat szeretne egyensúlyozni a Világtorony építéséhez, a büntetés kivédésére.

Kodolányi Lugal jellemzéséhez két, párhuzamos jelenetet alakít ki könyvében. Az egyik, amikor Utnapistimmal megidézik egymást: ugyanazt a beszélgetést kétféle értelmezésben játszatja le. Lugal a gyakorlati életre hivatkozva a politika szavait mondja: „A háború az idő pillanatainak dolga. Meg sem értenék tehát, ha azt kívánnók tőlük, hogy hagyják abba. A harc: az idő. A szerződések: az idő. A romlás, csakúgy, mint az építkezés: az idő. A nyelvek: az idő. Az átok és a rontás: az idő. A varázserő: az idő. A béke pedig a lemondás: az időtlenség. Hogyan érthetnék meg tehát kívánságaidat, ó, bölcs Utnapistim?”

Utnapistim a hatalom szervezte rend ellen érvel: „Megmenteni a halandókat? [...] Szeretheted. Sajnálhatod. Imádkozhatsz értük. Fömláldozhatod magad a lelkükért. De megmentened – nem lehet. Ki-ki csak magát mentheti meg [...] Számon akarod tartani a tenger fodrozódó, fölcsapó s megint eltűnő hullámain? A folyó elfutó fodrát? Meg akarod őrizni a szivárványos habot az elpattanástól? [...] El akarod rendelni, hogy a hullámok, a vízfodrok, a buborékok álljanak meg, merevedjenek meg mindörökre? Ülsz az időtlenség mozdulatlan partján, s mozdulatlanná akarod tenni az elfutó időt?”

Lugal kezében „hatalom, erő, törvény, fegyver”, szava: „el akarom rendelni”. Utnapistim „szomorúan mosolyog”.

A diktátor és az egyes ember „megidézhethi” egymást, szeretheti is, értheti is – de meg nem értheti. Utuknak szét kell válnia. Rendkívül jellemző, mikor és hol válik el Utnapistim és Lugal útja. Pontosabban: együttműködésük. Mert útjuk kezdettől különbözik. Ez bebizonyosodik az egymást megidéző tükörcsajátban. Amikor Utnapistim a háborút is meg akarja akadályozni, Lugal pedig a háborút is eszköznek tekinti. Itt és ekkor mégis a sajnálaton alapuló kölcsönös rokonszenv erősödik meg. Ez a rokonszenv menti át kapcsolatukat a második tükörcsajátban, ami közvetlenül a háború eseményeihez kapcsolódik. Először Erech győz, és Lugalt ítélik szemkiszúrássra és szívkitépésre. Ekkor az Erechi Vének és Beavatottak tanácskozásán Utnapistim kér kegyelmet Lugalnak. Egymásra néznek, „szeretettel, szánakozással” az egyik, „szeretettel, megbocsátással” a másik. A partnert akarja megmenteni Utnapistim. Aztán hirte-

len változik a helyzet, Szurippak győz, most már Azag-Aja áll a bírák előtt, Utnapistim pedig a győztes Lugal megbecsült barátjaként szólal meg. Nem az értelmetlenül pusztuló vezért menti, hanem ismét Lugalt akarja a bűn ellenébe kormányozni: „Jaj a legyőzötteknek, százszor inkább jaj a győzőnek, ha nem győzi le önmagát!” Tudja ezt Lugal is, késleltetné a kivégzést, végül mégis elszánja magát: a politikai gyakorlat erre készíti. Amikor majd a végkatasztrófa pillanatában öngyilkos lesz, elsőként „Azag-Aja szívéért” áldozza elégtételül magát, „áhitatosan sóhajtvá”. Aztán „Erechért és Eriduért”.

Utnapistim mégsem a háborúért és a háborút követő gyilkosságokért szakít vele. Pedig a betét háborús részének zárásakor az író már jelzi szétváltságukat.

A kivégzést vezető Lugal és a távolban füleit elzáró Utnapistim tudja csak, hogy az össznépi diadal: újabb lépcső a bukás felé. „És a templom környékét s az egész várost örömdortítás töltötte be. A nép leborult, mint a sarlóval levágott gabona.” Az írói elbeszélő mód jelzi a bűn-büntetés újabb fázisát.

Utnapistim mégsem lép ki a hatalom köréből, csak a bűnös ünnepből rekeszti ki magát. Perdöntő ez a körülmény. Mert hogyan lehetséges egyszerre a megtorló gyilkos barátsága és a hatalmat elutasító istenség békessége? Miért nem ekkor szakít Utnapistim?

Mert tudja: Lugal is tudja, hogy bűnös. A kivégzés előtt a két bölcs, Lugal és Utnapistim szópárbajában ott az egyetértés is: mindketten választhatnák Samas-súm-iddin sorsát, az elfordulást a politikától, a vérengző politikai hagyomány megtörését. De az egyik (Lugal) a Világtoronyért, a büntetés ellen kierőszakolandó védelemért, a másik (Utnapistim) az emberiségért vállalják még az összetartozást.

A diktatúra kérdésénél vagyunk. Kodolányi regényében egyértelmű, hogy az ősbűn a harmonikus együttélés elvének, a demokráciának a megsértése. Kérdés, ha a bűn már fennáll, meddig lehet szolgálni a bűnös rendet.

Itt lép be az Utnapistim-történetbe a *Biblia* mint mértékadó példázat. Utnapistim a Lugallal való szakításig vállalja a király-próféta viszonyt. Mindaddig, amíg Lugal a népért vállalja a politika gyakorlati bűneit. „Ugyanaz az Isten lakott bennük, ugyanúgy látták a jövőt, s ugyanúgy aggódtak az emberiségért s az isteni tudományért mind a ketten.” Amikor pedig szakít a betét végén, amikor már a büntetés elszívása, a regény valódi témája, a katasztrófa következhet csak: „S bár mindezt igen jól látta az okos Lugal, tehetetlen volt. Valami földöntúli erő kényszerítette, hogy tovább, egyre tovább menjen az úton, bár hogy miért indult el – az emberiség és az isteni tudományok megmentéséért – már alig-alig jutott eszébe.” Amikor a cél fölébe nő a közösségnek, az eszme nem szolgál, de megaláz, a rend kényszerré alakul, a mechanizmus bürokráciává és harácsolássá silányul. Amikor a diktátor eszménye a természet hangyáállama lesz. Ez a pillanat az, amikor az együttműködés lehetetlenné válik. A romlás magányosságában, az összeomló Világtoronyban öngyilkos Lugal végül is bűnlajstroma zárásaként nyögte elhaló hangon: „A Világtoronyért”.

A közép-európai dilemma fogalmazódik meg Lugal és Utnapistim kapcsolatában. A felvilágosult abszolútizmus embertelensége és cinizmusa. Az az eszmény, amely a *Varázsfuvola* és a *Fidelio* hitét táplálja. Kodolányi műve ebből a szempontból kétarcú. Egyfelől vállalja a hagyományos illúziókat, másfelől viszont visszamenőleges érvénnyel hatálytalanítja azokat. Hasonlóan Bergman Sarastro-ábrázolásához és Nádas Péter *Fidelio*-interpretációjához. Csakhogy teszi ezt 1945–46-ban, Sztálin fénykorában. Azag-Aja, a hagyományos véres diktátor bukásán túl a rendszerépítő diktátor létét is

bűnnek minősíti, akinek léte végül is az emberiség megmentése helyett pusztulásának kihívásához vezet. Sőt ez minősül főbűnné: ennek ellenében kell a bárkát elkészíteni. A bűn súlya ekkor és ezzel teszi folytathatatlaná az emberiség kisiklását: „új ég, új föld” kell, hogy újakezdhesse történetét az emberiség.

Csakhoggy: az új emberiség is bűnben fogant. Gilgames, az „új ég, új föld” királya maga is „Nannar gyermeke, egyidőben fogant a bűnnel és a büntetéssel s ezt hordozza élete során. Hiába Utnapistim fogadott fia és hiába Samas-súm-iddin tanítványa: Lugal Világtornyát akarja építeni, és majd ő lesz Uruk királya. Benne megújul a *Vízöntő* kérdése: a diktátor és az önmagát kiteljesítő ember kettőssége. Most már nem Lugal és Utnapistim kettőssége, de a halandó ember ellentétes végletei gyanánt. A szerepvállaló és az önmagát tökéletesítő emberi kettősség robbantja fel Gilgames személyiségét. Mert ahol nincs meg a közösség demokratikus önfenntartó egyensúlya, ott mindig újakezdődik a király és az egyes ember konfliktusa. Az eredendő bűn.

Lugal-Utnapistim és Gilgames tragédiáját azután még két, bibliai személyiség sorsát átélve próbálja feloldani Kodolányi. Jézus-regénye Utnapistim útját követi, és Gilgames vágyakozását akarja beteljesíteni. A halhatatlanságot a halandó világ ellenében. De Utnapistim mellé mindig odakérezkedik Lugal, Jézus mellé meg kellett írnia a Mózes-regényt is. A népet teremtő diktátort. Gilgames fordítottját: Gilgames a király-szerepből kibontakozva kérdez rá az ember létbölcseleti sorsára, Mózes a metafizikai létezésből kényszerül a népvézér szerepébe. És a probléma továbbbizgatta az író: Dávid-regényre is készült.

Utnapistim, Jézus, a halhatatlanságra vágyó Gilgames és az Istennel szövetséges beavatott, Mózes a példaképe, a szíve szerinti hős, mégis Lugallal, Gilgames királlyal, a népvézér Mózessel, sőt Jehuda bar Simonnal, az árulóval kell számot vetnie, hiszen ez a mindig visszatérő történelmi adottság. Erről szól a *Vízöntő* története; királyok és próféták szembeszegülő harca a *Biblia*; Jézus az erőszak áldozata lesz, világháborúk és diktatúrák határozzák meg az író életét, népének létét is. Egyetlen katasztrófa – a náciizmus provokálta világháború – ihlethette művét, de megoldásába beleszólt a történelem teljességének tanulsága. Mint közvetlen változást (1945) követő adottságok rendszere.

*

Ha Szabó Lőrinc a *Tücsökzenében* konkrét önéletrajzból építkezik, Kodolányi a *Vízöntőben* éppen ettől szakad el (*Süllyedő világ*), hogy felépítsen egy ideális életrajzot. Mert a *Vízöntő* nemcsak egy történelmi bűn és büntetés, a nagy katasztrófa története, hanem egy ember-modell átgondolása is: a kezdet és a vég szembesítése; Gilgames és Utnapistim; az útja elején álló ifjú (az *Érlelő diákevek* megfelelője) és az örök életre megérett tökéletesség (a *Tücsökzene* életmagyarázó verseinek testvérvilága), a keresés és a célbatalálás egymásra vetítve, egymás sorsában tükrözötve.

Ahogy a magatartásképletek viszonyítási pontokkal, modell-értékű történetekben való jelenléttel fejeződtek ki (tehát a lineáris elbeszélést kihasználó, mégis e konvenciótól részben eltávolodó részletekben: betét –vízözön történet), az ideális életrajz is kilép a lineáris történetből, annak az egészében állandóan jelenlevő tényező. A szöveg linearitásához legfeljebb annyiban van köze, hogy a katasztrófa-cselekmény indítása egyben az életrajzi rétegezetség tudatosításával esik egybe: Utnapistim becsukódása a külvilág számára és nyitottsága a magasabb világok, síkok felé (megvakulása); illetőleg a betét-cselekmény kezdetén (a szövegszerű linearitásban, tehát ezzel szinte egyszerre) Gilga-

mes megszületése, aki magában hordozza a szöveg folyamán ugyanennek az Utnapistim-létnek az alsóbb fokozatait. Ezáltal kap értelmet a *Vízöntő* szövegében az ifjú sokat hangoztatott egyharmad ember-kétharmad isten jellege és az, hogy 'kiképzése' során nem léphet a Hetedik Házba, „az élet és a halál titkaiba”: ő valóságosnak lát mindent, a létezés felsőbb síkjai bezáródnak előtte, ő ott végződik, ahol Utnapistim kezdődik. Kettőjük közös létezésében van jelen a szöveg egészében a misztikus emberi létezés. Kodolányi ugyanis az emberi kiteljesedést nem cselekmény által beteljesedő nevelődés útján, térben és időben tételezi fel, – hanem a tér és idő kikapcsolásával, megszüntetésével, a létezés síkjainak misztikus átélésével.

Kiindulását e szemlélet alakításában Kennsbert Károly *Misztika mint világnézet* című, 1941-ben megjelent kompilációja jelenti. Ez a könyv az indiai és a keresztény szemlélődést egyezteteti, és a létezés misztikus értelmezésű hét síkját írja le.

A Kennsbert-könyv a személyiség helyzetét e síkok által meghatározott világban így fogalmazza meg: „A sok ál-én, a sok személyes öntudat csak a személytelen, az igazi Én-nek változatos megnyilatkozása, mint ahogyan a színes mozaikablakon átvilágító napfény sokféleképpen színeződik [...] a sokféle személy valójában ugyanannak az egyetemes Én-nek részese. Minthogy az emberek általában nem ismerik önmagukat, az egyetemes Én-t sem ismerik, és így egyéni különállóságuk tévedésében élnek. De amint a sok elkülönült személy öntudata elhagyja a szubjektivitás forrását, a személyiséget, tehát személytelenné válik, abban a percben megszűnik minden elhatároltság [...] Az objektív megismerés akadálya, a szubjektív tényező, a személyben gyökerezik s ettől elválaszthatatlan. A személyiség azonban, mint az anyagi világ része, mulandó, s vele együtt a szubjektív megismerésnek minden tartalma, úgy a személyes öntudat is, elenyészik. Az öntudatnak tehát, ha nem akar a személyiség sorsára jutni, menekülnie kell. Számunkra a lét *annyi, mint öntudat* s ha lenni akarunk, öntudatunkat ki kell emelnünk a halálraítélt személyünkéből, hogy részese legyen a személytelen lét örökkévalóságának, az életnek. A személytelen lét, az egyetemes Én tudata az az állapot, amelynek tartalma mindaz, ami valójában van. Csak ez az én van, öröktől fogva és örökké.”

Ennek az elmélyülésnek négy fokozata van: koncentráció, meditáció, kontempláció és a legvégső állapot; az unio mystica, a hindu szamadi. „A koncentráció tulajdonképpen öntudatos ébrenlét, a meditáció öntudatos félálom, a kontempláció öntudatos álom, a szamadi pedig a legmélyebb alvás öntudatos formája; ha ez az állapot állandósul és az anyagi világhoz fűződő minden vágy kialudt, az öntudat abba az állapotba kerül, amelyet az ind filozófia felszabadulás (móksha) vagy nirvána (kialvás) névvel jelöl.” (Borbély Ervin emlékezése szerint Kodolányi azt mondta, hogy háromszor jutott el a szamadi állapotába.)

Ezek a síkok hullámznak a *Vízöntő* szövegében, Gilgames (és Lugal), illetőleg Utnapistim (és Samas-súm-iddin) történetének elbeszélése során, és az elmélyülésnek ezek a fokozatai jelentkeznek az említett szereplők létállapotaként. Természetesen – és főként a *Vízöntő* esetében – nem ilyen teoretikusan, rendszerelvűen. Inkább a cselekményszöveg mozzanataiként, a szereplők jellemzésének végleteiként.

Ahogy az író később benneragad a mítoszi tematikában, úgy épül majd ki, alapozódik mindinkább a szemlélete. A *Vízöntő* értelmezésénél még elégséges a Kennsbert-könyv (persze a *Biblia* ismeretével és Várkonyi könyvével, a *Sziriát oszlopaival* kiegészítve), utóbb már így nyilatkozik róla: „afféle ábécés könyv azok számára, akik az alapfogalmakkal meg akarnak ismerkedni” (írja egy ifjú prózáírójelöltnek, 1952. július

30-i levelében). Ugyancsak Szabó Istvánnak írja 1952. július 30-án, de hasonlóképp sorolja az olvasnivalókat Koren Emilnek, az íróvó válasz számára tanácsokért hozzá forduló evangélikus papnak írt levelében is: „csak néhány, ismertebb állomásra hívom föl a figyelmedet, ami ma is az európai kultúra szerves része. Ime: Pythagoras, Empedoklész, Hérakleitosz, Platón, Szent Ágoston, Ignatius, Plotinos, Alexandriai Clemens, a középkori Eckhart, Aquinói Szent Tamás, Assisi Szent Ferenc, Sienai Szent Katalin, nagy szent Teréz, majd Giordano Bruno, Spinoza, Berkeley, s már itt vagyunk a mában; Böhme, Angelus Silesius, Descartes, Fichte s így tovább [...] Dosztojevszkij is misztikus volt, noha realistán vallotta magát, de hozzátette, hogy ez a realizmus magában foglalja a nem érzékelhető világ valóságát is. Misztikus Rabindranat Tagore. És nem ok nélkül mondják misztikusnak a marxisták a mai nyugati természettudományt, mert Eddington, Einstein bátran misztikusnak nevezhetők.” Majd augusztus 30-án folytatja: „Látni fogod, hogy az emberi faj filozófiája és vallása mindig minden korban s minden történelmi fázisban egy volt, csak a formái változtak. Meg fogod érteni nagy kultúrkorszakok keletkezését egy-egy hatalmas méretű misztikus élményből, továbbgyűrűzését, formákba alakulását, kifejlődését írásban, építészetben, szobrászatban stb., megmerevedését, aztán a bomlás fázisait, a realizmust, végül a naturalizmust, a teljes széthullás állapotát. De ugyanakkor az új, friss misztikus élményt s egy új kultúrkorszak születését is. Ezek a hullámgyűrűzések csodálatosak és tanulságosak. Végezetül azt is megérted, hogy tudomány is csak egy van, mint az emberi faj őstudásának korszerű megfogalmazása.”

Akarattyai magányában így válik majd rendszerré benne az ötlet, amelyet a *Vízöntő* írásakor gondol át. Akkorra a bűn-büntetés elve a misztikus egység meglétének, illetőleg bomlásának stádiumai szerint alakul.

A *Vízöntő* idején az egyik véglet: „Az emberek élnek, munkálkodnak s meghalnak. Az időben élnek. És az idő törvényének engedelmeskednek. Az időtlenség eseményeit csak mi látjuk, a világ isteni számait, az örökkévaló törvényeket csak mi ismerjük. Ha a tenger beljebb zúdul a szárazföldre, ők is beljebb vonulnak. Ha a földeket elárasztják a vadvizek, a dombokra mennek. Ha a csatornák és a zsilipek megromlanak, szidalmazzzák a mérnököket és lázadnak, de beletörődnek. Ami következik, nem tartozik rájuk, hanem a fiaikra, unokáikra és dédunokáikra, mint ahogy az ő dolguk sem tartozott a nagyapáikra, ősikre. S azt hiszik, hogy a pillanat, amelyben élnek, örökkévaló. Csak mi látjuk, ó, Utnapistim, hogy az örökkévalóságuk: pillanat.”

A másik véglet: „Utnapistim korszakokon esett át, többször újjászületett”. Maga a betét története is, a „kettősórák népének” mértékével mérve: „Legokosabb, ha visszalépünk néhány ezredévvvel, vagy még többel is, abba az időbe, amikor Atra Hasis, azaz Nagyeszű, vidéki birtokán tartózkodott.” Ez a 'visszalépés' adja ki a betét történetét.

És itt említhetjük a regény nagy jelenetét, amikor térből és időből kiválva, anyagtanul idézheti a két főhős egymást maga elé a háború legvéresebb, legelkeserítőbb pillanataiban szinte 'csúcstalálkozóra'. Tükörijelenet: ugyanakkor hívja Lugal Utnapistimet, mikor végre Utnapistim is úgy dönt, hogy meghívja Lugalt. Kodolányi elképzelésében misztikus erő segítségével idézi a két oldal legsúlyosabb személyisége egymás asztrálestét: tárgyalják meg a vérontás megszüntetését, a bűn fékezését, mert elközelgett a büntetés ideje. Így jöhet létre a magas szintű megértés és a fájdalmas, tehetetlen meg nem értés. Így válik nyilvánvalóvá a regényben a misztikus kapcsolat és a politikai elkülönülés.

De a kiválasztottak és a „kettősórák népe” között nemcsak térrel és idővel fejezhető ki a különbség. A 'visszalépés' nemcsak cselekményszerkezeti elem, hanem a világ számára megvakuló (tehát a bűntől végleg elforduló) Utnapistim belső látásának, tökéletességének bemutatásához vezet. Hiszen azon a vidéki tartózkodáson látta a jósjeleket, amely az egymást pusztító Erech és Szurippak ellenében érkező égi sárkány fenyegetését adja tudtul: figyelmeztetésül a „kettősórák népe”-nek és megerősítésül az önmaga tökéletesedését választó bölcsnek. Aki „vidéki birtokán tartózkodott”. És ugyanide ment vissza, miután a falanszter-képzetet hajszólo Lugallal szakított. A kilépést mindkét esetben térbelileg is jelképezi az író, ezzel keretezve a betétet, melyben a bölcs szinte földreszáll, akcióba lép, oppozíciós cselekvést vállal, hogy a népeket is kivezesse a politikai bűnözésből, és ezáltal megmentse az emberiséget a büntetéstől, az özönvíztől. Ő maga képes belépni a – Szabó Lőrinc metaforájával – „elképzelt halál” állapotába: Samas-súm-iddin állandóan ezt az állapotot éli, ő ennek a beteljesültségnek a mértéke (Utnapistim is tisztelettel közelít csak felé). Kodolányi számára mégis Utnapistim a főhős, az ő regényét írja meg, mert Utnapistim misztikus életrajza is megírható ezáltal a regényben. Az állandó visszalépések története. A hullámzás. A vissza-visszatérő öntudatosító misztikus egyesülés az Istenséggel (nevezze Anu-nak, Enlil-nek, lényegében pedig, a *Biblia* szavával: „Vagyok, Aki vagyok”) mindegyik kulcsjelenetnél elkövetkezik. Utnapistim ismét és ismét meggyőződhet kiválasztottságáról. Ugyanakkor a kiválasztottság egyben küldetéstudattal is kapcsolódik esetében: jelen kell lennie – mint már végigkövettük a cselekvéstípusok elemzésekor – a valóságos életben is. Az élet síkjainak összességét át kell egyszerre élnie. Ezáltal lehet misztikus életrajza is. Volt ő Lugal is, törvényhozó, közösséget politikusként megmentő, volt Gilgames is, megoldásokat kereső, szenvedélyesen segíteni akaró, végül ismét paradox módon cselekvő is lesz: az emberiség egésze kivonulásának elmaradása (az önműködő demokrácia fenntartott egyensúlyának hiánya) idején a kiválasztottak kivonulását (a bárkát) kikényszeríti. A bűnből kivontakat ezáltal mentesítve a büntetés alól. Elindítva ismét a büntetlen élet lehetőségét. (Amely természetesen megint csak illúzió lehet, hiszen éppen a megmentett Gilgames nem juthatott a tudás Hetedik Házába, és ezáltal a megmenekülés pillanatában máris elvetve a bűn csírája: Gilgames hiúsága nehezen fegyelmezi magát a számára csak késleltetve ígért királyság esélyét hallva.)

Kodolányi itt választja szét a nevelődési regényt (Gilgames életrajzát) a misztikus életrajztól (Utnapistim képlete). Ugyanis itt, a regény zárásában érezteti a kettő közötti különbséget. Utnapistim és felesége végső misztikus halál-öröklét-egyesülésében benne érezteti az élet teljességét, éppen a hasonlóság érzékeltetésével. Amikor emlékeztet az „Istár-révületére”, a szerelmi egygyólvadásra. Amely ezáltal a cselekvés szintjéről a misztikus azonosulás szintjévé minősül. Utnapistim és Szabítum a halál pillanatában teljes életüket egygyérezékelik, kiteljesítve a misztikus életrajzot.

Ezzel szemben Gilgames már ebben a történetben is királynak készül, azaz Lugalnak, akinek nem teljesezhet be a misztikus életrajza. A *Vízöntő* zárásakor, fájó, megalázó sérelmet érez, „szíve égett”. Ő mindez ideig valóban „érlelő diákéveket” élt át. Tanulóéveket. Amelynek elmúlt emlékei ott úsznak vízihullává puffadva az özönvíz tengerén. Héa, meg a papnő-szerető. Ami élteti: a vágyódás, a hiány Istár szerelme után – ahogy majd a halhatatlanságot is keresi a regény folytatásában. Mert keresnie kell; neki nem épül a misztikus életrajza.

Es ahogy Héával és a papnővel tárgyi valóságukban találkozik, éppúgy fog a következő regényben fiatalkori, özönvíz előtti szerelmes önmagukkal, az ifjú Gilgames-

sel és Nurmával, feleségével örege, egyedül találkozni – és nem ismernek egymásra. Tárgyilag válik múlttá régi önmaga. Mert ő mindent valóságosnak lát. Mestere, Samasúm-iddin ítélete ezért nem engedhette a tudás Hetedik Házába. Utnapistim – jelképesen – szerelmes ifjúságát is érzékeli a halál, a meghalás teljesség-pillanatában, Gilgames egész életét cselekményre bontja, idegen valóságokból épül az élete. Pontosabban: az öreg Gilgames megismeri a fiatal énjét, csak a fiatal nem azonosul az öreggel. Nincs meg élete misztikus egysége. Előre nem lát, nem érez – csak visszafelé tudatosít. Szabályos történelmi személyiség, akinek nem épülhet meg a misztikus életrajza.

Tulajdonképpen ugyanazt gondolja át Utnapistim és Gilgames kettős történetében Kodolányi, mint Szabó Lőrinc a *Tücsökzenében*. Utnapistim misztikus önleletrajzának ki- és beteljesülésében ahhoz a szuggesztíóhoz jut el, amelyet Szabó Lőrinc is sejteni enged az elképzelt halálban és az egész műre kiteljesedő létfilozófiai érzékelésben. Ugyanakkor Gilgames történetében átéli mindazt a fájdalmas hiányt, amelyet mind egyik nevelődési regény hőse: „Gilgames sír. Hangtalanul, áradóan, reménytelenül sír... mint aki önmagát siratja.” A halhatatlanság (vagy romantika) kék virágát. Mi maradt számára? Mint a *Tücsökzene* utólag írott darabjai, a *Helyzetek és pillanatok*: „Tudjuk, visszatért városába s még sokáig uralkodott, épített, tanított. Nurma megadó, megértő mosolya várta a város kapujában, ő fogta kézen a fáradt vándort, s vezette végig a zezzugos utcákon otthonába, ahol élnie, önmagával harcolnia kellett.”

Kétféle életrajz, kétféle hőskép szembesítődik ezáltal Utnapistim és Gilgames rajzolatában. Tudjuk, ekkoriban adja kezébe Szabó Lőrinc Gottfried Keller *Zöld Henrikjét*, amely a nevelődési regény történetének fordulópontja. A fausti embertípus itt fogalmazódik meg talán utoljára hitelesen, hogy a továbbiakban megsemmisítve önmaga fikcióját átforduljon az esztétikumba menekülő ember képzetébe. Kodolányi számára már ennek a kétféle életrajznak a lehetősége válik hitelesíthetővé, mindkettő a másik világába vágyik. Gilgames a történelmet alakítja, a ráosztódó szerepekben valósul meg – de vágyik a személyes önmegvalósulásra, a misztikus találkozásra a szerelemmel majd a halhatatlansággal. Utnapistim a teljességben élhetne, kívül a világ önző, szerepeket vállaló, politikai esélyeknek kitett körén – mégis felelősséget érez az emberiségért, misztikus teljességét mindig le akarja fordítani a politikában élő emberek nyelvére. Elvonulása kivonulás lesz, cselekvés, amely megmenti a politikus emberiséget – annak akarata ellenére. Hogy újra kezdődjön minden előlről: a bűn, amely magában hordja büntetését. Lugal és Gilgames a királyok, akik a történelmet alakítják, amelyet Utnapistim opponál. A történelemben cselekvő ember és az erkölcsi mérték szembesítése, a *Biblia* királyainak és prófétáinak egymást kiegészítő világa ez, amely Kodolányi regényének szerkezetét alakítja, egyensúlyát biztosítja.

*

A misztika volt az, amely Kodolányi ember-képét hangolta; az asztrológia pedig történelmi témaválasztását befolyásolta: Baktay Ervin *Csillagfejtés könyve*, valamint Rajnai Lászlónak a Kodolányi-regényekhez fűzött magyarázatai alapján Szalai Éva foglalta össze vázlatosan azokat az asztrológiai tudnivalókat, amelyek a Kodolányi-regények megértéséhez feltétlenül szükségesek (lásd *Új ég, új föld. Kodolányi mítikus témájú ókori tárgyú regényének keletkezéstörténete*, Irodalomtörténet, 1993. 4. szám, 916–949.).

A Nap minden évben kört ír le az égbolton, melynek során végighalad a 12 csillagképen. A Nap útjának négy sarkalatos pontja van: Tavaszpont (március 21.), Őszpont (szeptember 23.), nyári és téli Napforduló (a nappálya két, legmagasabb és legmélyebb

egymással szembeni pontjai). A csillagképek, amelyeken a Nap útja során végighalad, mindig ugyanott vannak az égbolton, de a négy sarkalatos pont nem mindig ugyanoda esik. Ez úgy történhetik, hogy az ekliptika (a nappálya) ferdeségének szöge a Föld forgástengelyének lassú elmozdulása miatt ezzel együtt változik, így a négy sarkalatos pont is eltolódik. Ez a processzió, a Tavaszpont tovahaladása. A Föld tengelyének elmozdulása 25920 év alatt ír le egy kört, így a processzió is ennyi idő alatt halad visszafelé az ekliptikán. Egy majdnem 26 ezer éves periódus a Nagy Napév. 2160 év esik egy jegyre, egy csillagképre, ezek a 'világhónapok', 72 esztendő pedig egy 'világnap'.

A hagyomány úgy tartja, hogy amikor a processziós mozgás következtében a Nap a delelőponton legfelül, az Oroszlán jegyében jár, akkor van az emberiség úgynevezett paradicsomi állapota, a tökéletes egység, a természettel való egybeolvadás. Az emberiség a világmindenség életét éli, rítusaival, szokásaival, szertartásaival ezt utánozza, ennek alapján állítja fel a maga hierarchikus társadalmi rendjét.

Az ezzel ellenkező pont az éjfélpont, ilyenkor a Nap a Vízöntő huszonkilencedik fokára érkezik. Ez 26 ezer évenként egyszer fordul elő. Ekkor süllyed az emberiség minden tekintetben a legmélyebbbe.

Ez a két kardinális pont, amely polárisan szembehelyezkedik egymással. Ha összekötjük őket, akkor egy függőleges tengelyt kapunk, amit azonban keresztvez egy vízszintes tengely. Ennek van egy úgynevezett leszálló pontja az alsó, sötét féltekére. Ez a Bika jegyével kezdődik. A Bikát a Skorpióval összekötő vízszintes tengely választja el a Nagy Napciklus világos félívét a Bikától a Skorpióig terjedő másik, sötét félívtől. Az Oroszlán van tehát az ég világos felének a csúcán, vele szemben az éjszakai félív mélypontján a Vízöntő. Az Oroszlántól a Vízöntőig terjedő precessziós út az alászálló félív, a Vízöntőtől az Oroszlánig tart a felemelkedő félív.

Amikor ezen a négy kardinális ponton (Oroszlán, Bika, Vízöntő, Skorpió) a Nap keresztülhalad, akkor a hagyomány szerint katasztrófák pusztítják el a Földet, kultúrájának és lakosságának javarészét.

A Nagy Napciklusban a Nap útja: Oroszlán, Rák, Ikrek, Bika, Kos, Halak, Vízöntő, Bak, Nyilas, Skorpió, Mérleg, Szűz.

Ez az a 'világszemléleti térkép', amire Kodolányinál rákerül az epikus történet. A regényeket úgy tekinthetjük, mint a Nagy Napév egyes 'hónapjainak' írói megjelenítését. A vízözön utáni korszak a Bika (Gilgames), ezt váltja föl a Kos (Mózes), majd a Halak (Jézus). A regényekben mindinkább felgyűlnek az asztrológiai szimbólumok, az író gyarapodó tudása mindinkább megköti fantáziáját.

A *Vízöntő* még kivétel e téren, hiszen első kiadásának címe is asztrológiai tévedés. A regényben ábrázolt vízözön ugyanis nem a Vízöntő jegyében zajlott le, hanem annál mintegy hatezer évvel korábban, akkor, amikor a Nap a leszálló pontra, a Bika csillagképébe került. Ez az, amikor a hagyomány, Platón *Timaiosza* szerint elkövetkezett Atlantis elsüllyedése. Ekkor játszódik a regény. (Az eredeti *Vízöntő* cím inkább az írás jelenkorára utal, és rímelt így Hamvas Béla hasonló című esszéjére.) A regény új kiadásakor meg is változtatta a címet az író: a téves asztrológiai utalás helyett magára a témára, a vízözönre utalva: *Vízözön*.

Kodolányi az asztrológiai kényszer az első regény idején tehát nem alkalmazta. Ezért is fogalmazhatja meg a büntetést kiváltó bünt is a regényben. Mert ha az asztrológiát követné, akkor a természeti katasztrófa mechanikus kényszer lenne, s a delelőponton való túljutás történelmi mechanizmussal vezetne a fokozatos süllyedéshez, az

ideális paradicsomi állapot bomlásához. Az emberiség akkor nem lenne felelőssé tehető bűneiért, és a katasztrófa elkerülhetetlen lenne.

Kodolányi regényében azonban az asztrológiai következetességgel beteljesedő katasztrófa ellenében az emberi szabad akarat győzelméért 'drukkol'. Fantáziája ekkori kettős ihletőjéből a misztika diadalát reméli az asztrológia felett.

Csakhogy éppen jelenbeli ihletője, a világháborúk és diktatúrák rendszere az, ami ezt a kettős ihletést reálissá teszi: a pusztulás tényei az asztrológiával indokolt büntetés eleve elrendeltségét idézik látomássá számára. Ugyanakkor belső megrendültsége a szabad akarat erejére hívja fel a figyelmét: a pusztulást ellenpontoszó emberi magatartás keresését, kiküzdésének fontosságát hangsúlyozza.

Átélt katasztrófa után újabb katasztrófális rendszer alakulásakor: a betét két történetének keresztpontján áll a regény keletkezésének saját világa. A történet a jelenben nem lezárt: a személyes állásfoglalás még változtatható, elodázhatja a büntetést. A regény lebegető szemléleti pillanata: az Utnapistim-Lugal beszélgetés Azag-Aja kivégzését megelőzően. Utnapistim misztikus szabad akarata csillan fel, Lugal a közösség üdvére akar cselekedni. A Világtorony ekkor még nem falanszterként tűnik fel. Az író asztrológiája és misztikája a regény írásának pillanatában, az új *Vízözön*-történet szövődésekor ezen a keresztúton áll.

A történelem a *Vízözön*-jövendölést azután valósággá változtatta: az író a narráció kiépítésével a személyes szabad akarat általános diadala helyett az asztrológiai kényszer eleve elrendelését kénytelen elfogadni. Ami a *Vízöntő*ben játékos ötlet, az a többi mítosz-regényben kidolgozott szerkezet lesz.

*

Akárcsak Szabó Lőrincnél, Kodolányinál is óriási a fesztség a kiváltó ihlet és a megvalósítás tudati egyensúlya között. Az egyensúlyozás kényszere Kodolányi művében még nagyobb alkotói feladat, mint Szabó Lőrinc esetében. A költő ugyanis a kiváltó apropót kizárja művéből. A „rettenetes év” csak időmegjelölésként, de nem tárgyi valóságában szerepel. Kodolányi ellenben a betét egészét kora szatírájának is tekinti. A kiprovoált háború, a Szurippakig illetőleg vissza Erechig hullámzó világháború, az azt követő bosszú-gyilkosságok, kivégzések; az 'engesztelésül' készülő emberáldozatok örült-örjögő fékevesztett ösztönfelszabadító vadsága a világháborús és emberirtó európai valóság szatírja is. A Világtorony falanszterbe rendszereződő álma az író saját fiatalkori eszményeivel és barátaival való szembesülését is jelzi. Mindez a szenvedélyes naturalista író hangnemének, mondjuk a *Tavaszi fagynak* a megújítása, beépítése a regénybe.

A történelem szatírja, ahogy néhány jóbarát, összegyűlve a Csillagtoronyban, átéli és kommentálja a történeteket. Mint a *Tavaszi fagy* Centrál kávéházi életét, úgy láthatjuk görbetükörben Kodolányi baráti ismeretségi körét. Namzi, a zsoldárköltő sok leányával Németh László, Hétil, a szerelmi dalnok Szabó Lőrinc, Úr-Ba'u, a süket könyvtáros Várkonyi Nándor, Gubbubu, a nyugati kultúrával példázódó diplomatikus viselkedésű író Márai Sándor. Kegyetlen szatírja baráti körének, egyben szembesítés is: az értelmiség sorsa és szereplése az állandó rendszerváltozások idején (ennyiben testvére a regény *Határ Győző Heliane*, Szentkuthy *Cicero*, Márai *Rómában történt valami* című regényeinek). De túl a szatíran, a kiszolgáltatottság és elhallgatottság előrelátása is: a Világtornyot építő diktatúra ki sem használja őket. A természetársadalom eszménye idején szükségtelenné válnak. Lugal észre sem veszi őket, Utnapistim pedig

kénytelen beletörődni sorsukba: elfeledkeznek barátairól. Nem azért, mert nem akar segíteni, hanem mert tudatában van: nem tud rajtuk segíteni. A „kettősórák népének” elitjéhez tartoznak, akik mégis megmerülnek gyarló emberségükkel a tér-idő eseményekben. A szatíra szereplői: pusztulásra válnak méltóvá. Kivéve egyet: aki emberi magatartásában is kapcsolódik a bennük alakuló értékhez: a műhöz. Kodolányi sajátos nézőpontból figyeli az irodalmi életet, barátait-ellenfeleit. Mert ez a kettő szinte egyet jelent számára. Legközelebből íróársai életét ismeri, tehát az ő gyengéiket tudja legjobban tanulmányozni. Görbetükörből és ugyanakkor szeretettel is nézi alakjukat, körülményeiket. Hiszen a Csillagtorony társasága az igazi környezete Utnapistimnek. Ha baj közeleg, összegyűlnek, együtt vitatják meg a tennivalókat. Együtt vannak, amikor először rendül meg a föld végzetes figyelmeztetése: amikor már nem a politikai történettel, de az elemek haragjával kell szembenézni. Kodolányi leánya, Júlia írja le memoárjában a jelenetet, amely egyik példája lehetett a csillagtoronybeli tanácskozásnak: Kodolányi és barátai összegyűlnek, vitatják, mit tegyenek a közelgő ostrom idején.

De miért is kell elpusztulniuk a Csillagtorony baráti köre tagjainak? Mert ők is úgy viselkednek, mint a „kettősórák népe”. Helyezkedők, saját mentelmükkel törődők, a tömeghisztériától megmámorosodók (például Hétil saját leánya feláldozásakor), minden hatalmat személyükben kiszolgálók.

Furcsa kettősséget figyel meg és épít bele regényébe Kodolányi: az írók személyes esendőségét, 'bűnösségét' és alkotásaik, a mű halhatatlan értékét. Hiszen Hétil dalai minden új rendszerben továbbélnék, Namzi zoltárai szólalnak meg imaként a bárkában, Gubbubu Aztlánról szóló leírása egyiptomi papokon keresztül jut el Platónhoz, ebből ismerjük Atlantis (vagy Gondvana?) pusztulásának történetét. Ur Ba'u könyvtárából maradnak meg könyvek, Simetán csillagászati számításai. Mindezek valamilyen formában továbbélnék. Hogyan is zárul a bárka-út, mit tesznek a megmenekültek? „Utnapistim pedig áldozott, sírt, leborulva imádkozott, majd énekelt. Valamennyien sírtak, leborultak, énekeltek. Ismét Namzi egyik zoltárát zengték. Utnapistim hangja úgy tört ki a szabadban, mint az égi bikáé. A nők ajkán hárfahúrok zengtek, a gyermekek mintha sípokot fújtak volna. Vastagon brummogtak, zúgtak a férfiak, Sur-Sunabu vezényletű szokott torka rekedten kiáltott a széles mindenségbe.” Új ég, új föld van születőben, új kozmikus napba lép az emberiség a Bika jegyében. De Namzi zoltárai élnek.

Es mégis, hol vannak az írók? Elvesztek, mert életük nem emelkedett műveik szintjére. Íme Simetán, a haldokló csillagász, aki legjobban tudja a vészhelyzetet, ő is milyen önmagára gondolóan medítál azon, hogy „Utnapistim, Hetil, Ba'u, Gubbubu, Namzi... Miért nem tudnak összefogni? Miért nem találunk ki valami mentséget? Miért nem segítik őt, hogy legalább a Csillagtorony igazgatója lehessen, s tekintélyének latba vetésével közös véleményre hangolja a Birodalom komoly elméjét, Beavatottját, mahhuját, bölcsét? De hát, úgy látszik, immár el kell vesznie, félrelökve, az útfélen, elfeledve... A világ, az emberiség romlásba rohan.” A halhatatlan dolgok tudója a pusztulás pillanatában is a pusztuló világ időrendjében és értékhierarchiájában gondolkodik. Még Gubbubu volt a pusztulók között a 'legsztóikusabb': „En legalább bátran vagyok gyáva.” Mégis földi hívságokhoz ragaszkodik végső percéig: végrendelkezik, Lugalhoz szaladna tanácsba. Végül az önkritikus mondatot is leírja: „A világ kérdőre fog vonni bennünket, mit tettünk ezekben a szorongató időkben az emberiség jövőjéért...” Csakhogy ez a sztoikus számvetés is kevés most már, amikor az a világ, amely-

nek normája szerint eleganciával él és hal, – értelmetlenné válik. „A világ? Mi az a világ? Hol fog felelősségre vonni? Hogyan? Mikor? Ez egyfajta zavarosság... – S az író-véső lapos végével gondosan kisimította a fölvesett varázsjeleket.”

A művek megmaradnak, az esendő emberek fölött összecsapott a fekete áradat. Akik személyükben: Azag-Aját vagy Lugalt (esetleg még válogatás nélkül is) kiszolgálják, az emberáldozat ellen nemhogy szavuk sincs, de mámorosan részt vesznek benne – mulandók. Ha közben ennek ellenére képesek olyan műveket létrehozni, amelyek más korszakokban is az emberi létezés alapképleteit fejezik ki – a művek megmaradnak.

Egyetlen barát menekül meg a büntetés elől, és az Namzi. Hogyan is magyarázza a betét elején Utnapistim a jós-jelenetet? „Le kell mondanunk a Szurippak ellen vívott áldatlan harcról. Le kell mondanunk az egymás ellen folytatott küzdelemről. Le kell mondanunk városunkról, földjeinkről, hazánkról palotáinkról és templomainkról. Le kell mondanunk varázserőnkéről. Minderről le kell mondanunk, mert erőnk s hatalmunk átkozott az eljövendő Égi Gyík előtt. Ha mindentről lemondunk, meg fogjuk hallani az Égi Atya szavát.”

Namzi az egyetlen, aki eszerint cselekszik, aki kivonja magát a politikai élet szolgálatából: általa fogalmazódik meg az értelmiségi, aki mindig kivonul, ő az, aki előre tudja a pusztulást, ő az, aki semmilyen mozgalommal nem vállal közösséget, aki vidékre költözik és állandóan távoli menhelyekre vágyik. A regény szerkezetében Namzi az értelmiségi művész, aki a „kettősórák népe”-ből tudomásul veszi a kényszert: el kell hagyni a személyes szabadságot korlátozó világot, ki kell vonulni belőle, különben a személyiség a bűn szolgálojává válik. Őbenne formálódik a mindennapi életben gyakorlattá az Utnapistimben testet öltött misztikus életrajz. Benne megszűnik a kettősség: a napi élet és a művészi alkotás kettőssége. Őrá visszahat saját műve. Azt az életmódot választja, amelyet művében és műve által követni szeretne. Namzi sorsában válik gyakorlati életreceptté Utnapistim hősi és archetipikus cselekvéstípusa és misztikus életrajza, ezáltal az archetipus gyakorlati, mindennapi érvényességét bizonyítva.

A regényben éppen ezért függetlenedik Namzi sorsa Utnapistimétől. Nem a bárkában menekül meg, de saját bűnből kivetkőző élete jogán. Utnapistim tudja, Gilgames látja gyűrűjében megmenekülését. Tulajdonképpen Namzi a bárka visszaigazolása: van ember, aki megértette a veszélyt, a politikai-háborús-zsarnoki rendszerek bűnös voltát, és van ember, aki kilépett a bűnös körből. Az emberiség határhelyzetében elképzelhető a hatalom bűnéből kibontakozó ember. Tehát szükséges a bárka, amely „új ég, új föld” körülményei közé visszaállítja az életet.

A satíra így válthat át a regényben pátoszra és Kodolányi kedvelt műfajára, a didaksziszra. Az oktatásra. Utnapistim csodás (vagy a műfaji meghatározás – meseregény – szerint mesés) története Namzi áldozatos életével válik igazolhatóvá.

Ez a Namzi persze a regényben már régen elválnak a baráti életből kiemelt modelljétől. Maga a satíraíró, a legkevésbé Namzi-alkatú, könnyen hívó és haragra lobbanó indulatos ember, aki görbetükörből nézi a politikai világot: a regény narrációja általa alakítja a regény hangnemét. A satíra átvált az alkotói retorikában pátoszra. A *Vízöntő*ben János jelenéseit írja át, valójában a Passiót éli meg, „száll a alá poklokra, harmadnapra föltámadott, felszáll a mennyekbe”. A megpróbáltatásokat átélő szenvedő ezekben, a – most már nevezzük megújított nevén: – *Vízözönnel* kezdődő regénysorozatban élte át az emberség feltámadását.

Az író életrajzának ismerői talán az elkövetkező években is nehéz természetű emberként jellemezhetik. Közvetlen barátságai ezután is abbamaradhatnak, néha drá-

maian meg is szakadhatnak, mégis regényeinek archetipikus meghatározottságában, leveleinek a pletykákon felülemelkedő didaktikus kisugárzásában egyaránt a megbékélt élet felé irányítja olvasóit, barátait. Nem az embertelenség elfogadására, de önmagunk belső világának elrendezésére sarkall. Mert az igazi közösséget az önmagukban megbékélt emberek szabad együttesében keresi.

Utópia? Meseregényben gondolja mindezt végig, az emberiség eddig legnagyobb katasztrófája pillanatában, személyes sértettségének mélypontján. Mindennek ellenében.

Ezzel folytatva, majd mitikus ciklusával le is zárva a magyar epika két háború közötti korszakát. Azt a sajátos alakulatot, amely a nevelődési regény múlt századi hagyományait folytatni is szeretné, keresi is annak patetikus üdvtörténeti célképzetességét, ugyanakkor be is látja annak a huszadik században megvalósíthatatlanságát. A *Halálfiától* vezet a sor az *Emberi színjátékon* át Pap Károly regényeiig illetve Kodolányi *Égő csipkebokorjái*g, körbejárva két verses változatot, a *Jónás könyvét* illetve a *Tücsökzenét*. A messiási-prófétai sors egyszerre patetikus és ironikus feldolgozása a jellemzője ennek az alkotói retorikának. A Namzi-Németh László azonosítotttság a regényben talán nem is az emberi példányt formázza, hanem ezt az epikus modellt. A pátosznak és az iróniának ezt a horizont-összeolvadását, amelyet Kodolányi előtt éppen az *Emberi színjáték* című Németh László-regény valósít meg a legkövetkezetesebben és a legpéldászerűbben.

Sajátos alakulatot formáz és zár le Kodolányi. Persze minden visszatekintés feltételi a kérdést: a történeti leírás váltja ki az emlékezetet egyfajta múltat leltározó szándékkal, avagy egy a jelenben is figyelemre méltó alakzatra hívhatja fel a figyelmet. A magyar narráció mindenképpen szükségelte ezt a hangnemi horizont-összeolvadást, hiszen még a verses beszédben is végiggondolta (lásd a *Jónás könyvét* és a *Tücsökzenét*). De hasonlóképpen gondolja át a *Prae* szerkezeti kettősségében Szentkuthy, majd pedig a *Héliáne* egymásba roppantott horizontjaiban Határ Győző ugyanezt a hangnembéli dialógust.

De egybeolvashatom mindezt Gottfried Benn két, ezidőben keletkezett versével, a *Nur zwei Dinde*, és (a címbe is emelt dátumazonosíthatás okán is) az *Epilog 1949* címűekkel.

*Und sinkt der letzte Falter in die Tiefe,
die letzte Neige und das letzte Web,
bleibt doch der große Chor, der weiterriefe:
die Himmel wechseln ihre Sterne – geh.*

Kálnoky László fordításában:

*S ha minden lepkét elnyelnek a mélyek,
minden alkonyt s minden keservedet,
a nagy kórus marad, és zeng az ének:
A csillagok változnak – ég veled.*

És ha így nézem, máris a posztmodern szövegszerkesztést előkészítő nagy huszadik századi beszédmód-vitát látom megformázva ennek a formációnak a történetében: T. S. Eliot és Gottfried Benn egymást korrigáló-kiegészítő kettősségét.